

НИКОЛА ВАПЦАРОВ. СВЕТОУСЕЩАНЕ И ПОЕТИКА

Пантелей Зарев

РАБОТНИКЪТ

Вапцаров, този малко натрапващ се на погледа млад човек, с разкопчана небрежно яка и паднал на челото кичур, както си го спомням, се движеше незабележимо между хората. Но това бе само външната, „показната“ страна. Защото всяка негова душевна клетка трептеше от напрежение, от възбуда и деловита устременост. Защото като партийен функционер той бе на предната, огневата линия. Но не бе ли той такъв и като писател? Не се ли смяташе все още скромно за „новак“ във всепризнатата литературна среда, при все че успехът и постиженията му говореха за друго? Той, още непознатият, който признаваше първенството на учителите си и който направи повече от тях, като по оригинален начин претвори бита, болката, страданието и жертвеността на работническата класа. Ето неговият характерен градски пейзаж:

Завод. Над него облаци от дим. . .

И на фона на този пейзаж:

Народът прост,
животът тежък, скучен. . .

Той видя суровото лице на живота отблизо, без маската на грима. Свирипият живот, който мачка и потиска човека с несигурността в утрешния ден, с принудата и нуждата. Там, в завода, е душно и тежко. Трудно се дишат фабричните пари. Потиска атмосферата и навън, всред хората на площада, пред киното и на улицата, тези многолюдни тържища на човешка нищета, възпани от Вапцаров. Мрачни са картините в неговата поезия. И все пак — озарени от чудна светлина. Заводският човек, работникът носи в гърдите си прометеевски копнежи. Той — притиснатият от условията — е силен и смел като античен богоборец. Той отхвърля заблудите на миналото. Той съзнава своята сила в колективната мощ. Той се слива с другите:

И аз крещях години —
цяла вечност. . .
Долавях, че и другите крещат —
машините,
завода
и човека

от най-затуления
 тъмен кът.
И този крясък стана сплав,
 с която
бронирахме живота си така,
че сложиш ли му
прът във колелата —
ще счупиш своята ръка. . .

Да, у Вапцаров този нов човек има и нова дръзновена вяра. Изрича я работник с омаслена дреха, който бърза вечер към читалището с книга в джоба си, преседява нощем над грапавите, бавно свързващи се стихове, разположен срещу маската на Яворов, която всякога е била над леглото му. Който сутрин бърза сънлив с другите към завода, викан властно от неговия тръбен глас. Един полемизиращ поет, поет, спорещ със съвременността, с тъмнотата на живота, с мрачно дишащите корпуси на завода:

И ти, завод, се мъчиш
пак отгоре
да трупаш дим и сажди
пласт след пласт.
Напразно! Ти ни учи да се борим —
ще снемем ние
слънцето при нас.

Поетът, който гледа небето, замреженото от дим и сажди небе, и мечтае за слънцето. Който усеща всред пламнала задуха на завода общата вяра и общата сила.

За него работниците не са идеални герои, полубогове — те са другари, близки, живи хора. Той е попипал грубите им ръце, помирисал е напоените им с масло дрехи. Той знае болката им, трудностите им и. . . светло романтичните им чувства. Знае тяхната окриленост през най-трудното време, душното време на фашизма, когато от всеки ъгъл дебнат инквизиция или разстрел. И друго: прометеевската струна у него звъни с любовта към техниката, към машините и самолета. В едно от стихотворенията, което е онадсловил „Епоха“, говори за мотора, ударил с юмрук „старата морда“ на времето. В друго обещава да напише поема, в която да диша стихът на неговото време, стихът, който славоислови моторите, възпява романтиката на техния полет. Поетиката му е наситена с образи, родени от въображението на техник, създадени от допира с фабриката, от беседата с машините. Даже стилистично в поезията му нахлува машинният образ на времето. Той например уточнява:

Във Мексико златното зърно
изгарят във парни котли.

Мяркат се в неговата поезия нови, непознати преди образи: бетонни комини и задушни заводски зали. В нея епохата е наречена „стоманна“. Той възпява работника, чийто живот е видял във фабричния грохот, на фона на фабричния пейзаж. Той вярва в единството на машината и човека и прозира в далечното величие на бъдещето:

Аз виждам в бъдещето тези
 орляци
да пръскат
 дъжд
 от семена. . .

До такава степен се вживява в машинния ритъм на времето си, че си служи и с техническо-глаголни метафори: „светът е миниран с ново идейно ядро“. Образността му идва от научно-физически и от технически познания. Ражда се мускулист работнически стих, окъпан от пот, озарен от кървавата светлина на пещта, изкован в грохота на завода. Стих, който и руши, и обновява традициите на революционната ни лирика. Поетът сравнява живота с огромен бъдещ завод, представя си дните като „ръждявали гайки“, които „затягат“ душите. Любовта му към машините допълва любовта му към човека. Той съзерцава с обич заводския корпус и даже когато вдига юмрук срещу него му се любовува, както някога поетите се любоваха на зората, на полето, на далечните сини гори. Неговият герой е или машинист, или огняр, или ковач, или преносвач на кюмюр. Той сам диша динамиката и енергичната раздвиженост на машинната зала и сам — макар и страдащ — е въплъщение на смелост и дързост. Никой като Вапцаров не усети езика на работника. Никой като него не е изговарял с лекота, просто, естествено, като своя индивидуална реч „работническите думи“. В „Максим Горки“, във „Вяра“ езикът на работника е преминал в авторовата реч, слял се е с нея, създавайки ѝ специфичен колорит.

А как ще щурмувате, моля?
С куршуми?
Не! Неуместно!
Ресто! — Не струва!

Тя е бронирана
здро в гърдите
и бронебойни патрони
за нея
няма открити!
Няма открити!

Дори интимно-романтичното му стихотворение „Писмо“ започва твърде определено:

Ти помниш ли
морето и машините...

Общ възторг възбужда в душата му романтиката на морето и романтиката на машините. Поетът не може да разкъса това единство. И да иска не може да бъде друг, да излезе извън него, защото то има дълбоко биографичен характер. Любовта му към машините се ражда с жизненото му поприще. В един очерк още от 1930 г. изповядва: „Помня, как след като свършвах някоя работа, аз заставах до поправената част и чаках с трепет. И аз не го правех с маниерност, о, не, тук имаше дълбоки психологически подбуди, в поправената част ме гледаше въплътената ми мисъл, вътре в клетките ѝ течеше моята кръв, а в нея трепти моя темперамент. И когато тя се раздвигваше с прецизната акуратност на планетите, в мене бликаше възторга на творчеството. Тогава аз я гледах нежно, а в очите ми горяха искри. Тогава аз я галех като моя любимка, а тя ме пръскаше със закачливо самодоволство, със затоплено от знойната ѝ плът масло.“

Колко чудно! Една почти любовна игра на човека с оживялата машина. Във възрастта, когато мъжете са в плен на жената, когато във възбуденото им въображение се мяркат образи на момичета и жени, той възпява машината, която с лукав и прикрит смях пръска закачливо към него затоплено масло. И каква възторжена обич към движението ѝ,

напомнящо прецизната акуратност на планетите. Поезията с него открива нов свят на емоции, непознат доскоро, като звездния мир, който е неизследван, както са недоизследвани от физиката тайните на микрокосмоса. Едно ново, никому непознато преди светоусещане — човешка кръв тече в токопроводните мрежи и се прелива в ритъма на машините. В писмо до майка си казва: „Аз съм на работа и ти пиша, а машината шуми — това не е шум, а песен на творчество и сила“ (Кочериново, 1934 г.). Така е близо до сърцето му този ритъм с равната си песен, че е заговорил за него с майка си. Той му навява „топла вяра“, сигурност, творческа сила.

Вапцаров не е съзерцател на динамиката на времето — той е частица от нея, частица от епохата, устремена с мисъл и творчество към открития. Той е и поет с работническо битие, с работнически темперамент, и откривател на света на машината, влюбен лудо в нея, жаден да постигне невероятните ѝ възможности, величавата ѝ перспектива.

Поет настъпателен, Вапцаров чувства всякога срещу себе си противника, който иска да попречи на вярата му в новия живот, в промяната. И го изобличава. Противник е реалността, противник е времето — той спори с тях мъжествено, с повелителни интонации. Във формата на творбите му се вплита животът — с потта на машините, с грохота на влаковете, с динамичния полет на самолета или на ракетата. Той навлиза в поезията му със спора срещу всичко, което пречи на напредъка. Поетът — Прометей на новото, усеща и динамиката на епохата, усеща и заплахата ѝ и мени интонацията си, внася в стиха нови форми. Свободната метрика, липсата на строфика и на постоянен размер е като нова конструкция на линии и отношения. Колко често прибегва към кратки лаконични стихове, които звучат диалогично, като вътрешна полемика със себе си или като атака навън, срещу врага. И как неочаквано идва разреждането, когато тая сгъстена динамична реч се понася в плавни класически четиристишия даже с проста песенна дикция:

Мотора, който пее горе,
е труд на моите ръце.
А тази песен на мотора
е кръв от моето сърце.

Бликтат поривисти вълни, като буботенето на мотора, потичват плавни укротени стихове, в които временно е погаснала искрата на протеста, преминало е напрежението. Вапцаров слива в себе си трибуна и задушевия поет, оратора, който спори, беседва, и изповедния лирик. Нему е било необходимо да разчупва в хода на беседата хармоничния класически стих, строго симетричната строфика. Оттук и сложността в композиционното изграждане на стихотворенията. Динамиката на едно грандиозно, извисено чувство и прилива на една интимна задушевност се сплитат в разнообразна, въпросителна и повелителна интонация. Напорът на тази сложна разговорна интонация се усеща даже и в класическите четиристишия:

Отвънка ухае на люляк,
отвънка е синьо небе.
Приятелю, птиците чу ли?
Отвънка е пролет! Здравей!

Дори през бензинните пари,
през пласт от стоманни ята
тя иде. Вратите разтваряй
и бодър срещни пролетта. . .

Често в рисуваните мрачни картини на омаслени зали, на озъбен в покрайнините, свиреп живот се появяват акварелни тонове, леки и свежи. И те издават душата на дете и на мечтател у работника-гладиатор, стиснал меч, изправен срещу огромен враг. Той създава образа на природата без пресилена яркост на колорита, леко, въздушно, лирично. Тази страстеност към лек акварелен рисунък проличава в стихотворенията, написани за пролетта. Тези стихотворения са неговата възплътена в поезия мечта. За лятото, за зимата почти не е писал, есента не възпява, но пролетта, как често тя нахлува в неговата лирика — и като реален факт, и като образ-алегория. Тя идва да разведри запотеното работническо чело, да окрили душата, да подеме духа на крилата на лиричните вълнения. Тя носи в леко въздушния си образ нещо „идеално“. Четири стихотворения са онадсловени „Пролет“, „Пролет в завода“, „Пролет“ („Пролет моя, моя бяла пролет“). Ето образът ѝ от „Пролет в завода“, сближен с образа на мотора:

Моторът млъкна. Вятърът донесе
отнейде
топъл лъх на чернозем,
един напев — широк и весел —
и стъпки
на попукани
нозе.

Поетът е усетил лъха на пролетта в завода, дочул я зад неговите стени, вдъхнал е влажната ѝ сладка мирис с пробуждането на земята. И тя става символ на неизразим копнеж по волност и свобода. В „Пролет моя, моя бяла пролет“ той открито говори за свободата, отъждествява я с пролетта. Тя, свободата, е така прекрасна, така благородно вълнуваща, както пролетта, както младата жена в известната картина на Дьолакроа. Работникът-поет силно е усещал възвишаваща духа копнежност. В „Пролет“ („Гълъбите гукат“) той се радва на онова приповдигнато настроение, с което опиянява животворната милувка на пролетта. Но е твърде далече от плътското изживяване на жизнерадостта, чист и вдъхновен в идеалните си полети. И сега изказва надеждата, че ще настъпи и друга пролет, истинската пролет на човечеството. В последното стихотворение, възпяващо пролетта, пита, сепнат сякаш от лоши предчувствия:

... „Стоиш ли на поста?
Не клюмна ли вече глава?“

Пролетта — това са неговите копнежи. Тя възбужда чудни лирични настроения. Поетът, създал омаслен мускулист стих, я рисува с леки акварелни бои, използвайки светлото, възторжено бялото („Пролет моя, моя бяла пролет“). Любовта му към нея се слива с чувствата му на откривател, който гледа напред, в бъдещето. И тя преминава сякаш във всички други негови стихове, като надеждата, като несломимата му вяра. Пърха криле, стреми се към пролетта на жадуван, „недосънуван“ живот. Сякаш се сливат вълненията на чувствителен юноша с изживявания на зрял мъж, който мисли умно, съмнява се, изследва себе си и другите и търси отговор на големи проблеми.

Вапцаровата лирика е напрегнато драматична още от началото. Осезаваме конкретни влияния на двама творци: Яворов и народния певец. В ранните Вапцарови стихотворения се появява често образът на Пирин — легендарен, хайдушки. Млад, неукрепнал лирик възпява величествената планина, онези краища на Македония, където „кръв бунтовнишка кипи“. Вътрешно се съпротивлява на „интимната“ лирика, повлечена от малко значителното, изказваща вълненията на дребни души. В лексиката и образите прозира „хайдушката“ поезика на Яворов.

Но във снежните чукари,
на величествен Пирин
лѣх бунтовнишки ни гали,
спомня спомен той един.

Там във Преспа, Шар и Воден —
кръв бунтовнишка кипи,
скоро волен дух народен
славен час ще извести.

И талазите на Струма,
горди рев на Черни Дрин,
вред ще носят тази дума
„Свобода“ — ще пей Пирин!

Отделни изрази направо говорят за непреодолено влияние на бунтовния поет, грабнал въображението на юношата с красотата на „Заточеници“ („спомня спомен той един“ „там във Преспа, Шар и Воден“, „и талазите на Струма“).

Като възприема някои от техническите средства на Яворов, ранният Вапцаров се учи и на поетична, патриотично-социална екзалтираност. Духът на благородния комита, когото е виждал, витае в първите му творби, нерядко наивни, подражателни, изпълнени все още само с предчувствие за борческа драма. Учи се на диалогична реч от народната песен — пак през Яворов:

„Тъмна мъгла лежи над Пирина.
Верен куршум път не би догонил
камо ли, ние триста дружина.
войводо,

Да свием байрак пак сгода
ще бѣде.
Месец огря ще върхари —
тогаз ще стигнем с другари
отвъде“.

„Тъмна мъгла лежи над Пирина,
друм подрумник млад юнак не губи,
аз не скитам тука от година,
хайдутин.“

Яворовата школа е за него плодотворна. Големият класик го учи на драматично светоизживяване, на замашна образност. От неговото влияние в душата му нахлува хайдушка носталгия по Балкана. От него възприема интимния тон при превъплѣтяване на милото, родното, близкото до нацио-

налния ни дух. Като Яворов иска да бъде категоричен в решението си, лишейки подражателно:

Върла ми жалба, либе, по твоите
вежди — гайтани;
Дваж по-голяма жалба по вази,
тъмни Балкани.

Жаля, прежалям равна ти снага —
стройна калина,
но не прежалям зелени мури
горе в Пирина.

Сякаш чувате познатата Яворова изповед:

Да бяха, либе, да бяха,
да бяха злато ковано
твоите руси косици. . .
Мяна бих сторил мило за драго
хранена коня,
мяна за благо.
турци да гоня!

Освен формата, усвоява от Яворов и идеята за дълг, хайдушката вяръност към Балкана. Но въпреки влиянията, в тия стихове звучи и ранна самобитност. Поетът вижда картини от родния си край. Той съзерцава Пирин, въззел се високо на хоризонта на Банско, копнее по зелените мури, под чиито таинствени шатри са се крили легендарни герои. Образи и представи от детския му свят. Даже думата „свобода“ звучи по новому, съвременно. Поетът има представа за историческия път на македонската организация след Гоце Делчев. В душата му се отразяват вълните на едно ново време. И в произведенията му се сплитат идеалът на македонската революция с мисли и чувства, подсказани от съвременността. Ученикът на военно-морското училище, носещ весело и доброволно прякора „Морякът“, привличащ със своя лек и дружелюбен характер, има сякаш нови демократични пориви в кръвта си. Той пише „Хайдушките си копнения“ не като македонски революционер, а като член от колектива на корабите „Стефан Караджа“ и „Камчия“. Пише ги, когато участва в общата комуна и дели всичко с другарите си — пари, храна, тютюн. Когато жадува за подвиг-саможертва, когато извисеният над пошлата действителност дух вече иска някакво успокоение в героиката. Преди да се сближи с комунистите, Вапцаров разбира величието на човешката общност и това прозира и в ранните му стихове.

Той е притежавал едно неотменно качество — съмнението, склонността да изследва себе си и другите, да търси отговор на „големите въпроси“, да се „променя“ под влиянието на динамиката на вътрешния си живот. В едно писмо до баща си, когато още не е комунист (от 1930 г.) пише: „Действително през тези четири години ние се променихме толкова много, че когато се обърнем назад, не можем да се познаем.“ В друго писмо (от 1931 г.) отбелязва: „И вие се страхувате да не ме осъди това общество. Няма никога да угоднича на хората, само за да им се харесвам. Никога, пък ако ще това да коштува и цялото ми същество.“

Каква гордост! Гордост на млад човек, който шурмува небето, гледа предизвикателно суровото лице на обществото. Който започва да разбира, че наоколо царува някаква „дива необходимост“, че в живота на слабия

човек витае „някакъв ужас“, наречен борба за хляб. „Изминаха шест години — казва той в словото си при завършване на училището (1932 г.)— и ние си отиваме. От оня детски ентусиазъм, който носеше всеки от нас, не е останало нито следа. Всичко е рухнало и една голяма част от нас ще мине под нерадостния припорец на безработните. . . Вие ни учихте на безпартийност, вие ни сочихте един единствен стимул: България. Но ние знаем, че този стимул, колкото и да е скъп, не облекчава суровите закони на хляба. Ние знаем, че трябва да затънем в блатото на една гибелна партизанщина, за да ни подхвърлят залък хляб.“ И прави категорично своя откровен извод: „Та можем ли да бъдем като вас, когато сме рожда на съвсем друга епоха, на съвсем друг нравствен мироглед?“

Освобождаване от илюзиите, дразнещи със своята несъстоятелност, сближаването с хората, които нямат хляб — ето новото у поета, който завършва своя кръговрат в света на Яворовата хайдушка лирика и тръгва по нов, непознат път. В душата му се раждат временна пустота, временно чувство на неопределеност.

И тези състояния са мигове на все новото и новото. Измъчват го съмнения за самия него, за онова, което трябва да върши, за мястото, което ще заеме в живота. Изповядва на майка си умно, дълбоко: „Има дни от живота на човека, когато той нито се радва, нито тъжи. Налегнала го е една особена пустота. Дълбоко някъде в подсъзнанието става някаква борба, но външно като че ли всичко дреме. Такива приблизителни дни изживявам и аз. Как бих ви писал, когато в действителност няма какво да се пише. Усещам някакво разочарование — разочарованието на всеки младеж, току-що стъпил в живота.“

Онова, което другите биха отминали, е за него драма. Издълбоко усеща, че не може да върви по чертите на детската, наивната еднопосочност, която знае от ранните си години, че неговият път като поет—работник или безработен — ще е различен от пътя на другите. И в лириката му нахлуват нови форми, тежки, материални, които го теглят надолу, към живота и които ще овладеят с много усилия и с настойчив труд.

*

Времето, през което Вапцаров расна духовно, бе в състояние на постоянна криза. Непрекъсваща, развиваща се гражданска война, наченала се още със Септемврийското въстание от 1923 година бушува през целия период между 20-те и 40-те години. Комунистическата партия, в нелегалност и полулегалност, прониква дълбоко в сред бедните и малоимотните градски и селски слоеве. Политическата криза и бурният революционен напор предопределиха като неизбежна съдбовност фашизирането на буржоазната класа. Тя се отрече от миналото си, от илюзиите на демократизма. Тя премина към брутална жестокост и безогледно избиване на комунисти. Новото, комунистическото верую, Вапцаров усвои като фабричен работник в Кочериново, в близост с трудовите хора. То го издигна високо духовно. Някакво преобладаващо усещане за единство с тези люди от фабриката изразва и се разклонява до безкрайност във всяка негова мисъл, във всеки негов жест. То пробива бронята на дребните предразсъдъци, то държи изправена главата. Раждат се вълнения с безбройни трепети, с неподозирани дълбочини. Умен и упорит, той е предан в агитацията. Той е организатор на младежите в Горноджумайско. Една вечер на влизане в града по него се стреля неколkokратно из засада

от бандите на Иван Михайлов. Може би само твърдото му самообладание и тъмните завеси на мрака са му помогнали да се спаси. Той е ръководител на стачка, за която, разбира се, го уволняват. Преследван непрекъснато от нуждите, от грижата за хляб, той е ту фабричен работник, ту огняр на влак, ту техник в екарисажа. Навсякъде носи твърдото съзнание на комуниста, навсякъде първото му задължение е практическото дело — и в душата му расте онази нова емоционалност, която през болката и огорчението го изпълва с убеденост и възторг.

Изравнява се духовно с гигантското напрежение на събитията. Работи трескаво като комунист, когато бързо се мобилизират революционните сили — с борбите у нас, с гражданската война в Испания, с избухването на Втората световна война и вероломното нападение върху Съветския съюз. Пред горящата с кърваво зарево пещ на влака или под потискащите задушни заводски сводове усеща техническия прогрес, усеща силата на машините, мощта на плавния им ритъм. Във всекидневието си се среща с обемната мощ на епохата, която сплита революционните пориви на масите с великите технически открития. В поезията му нахлуват освен мисълта на комуниста и онова, което непосредно вижда, възприема, чувства. Светосъзерцание (идеи) и светоусещане (материалност на усетите) се сливат в едно. Под влиянието на бързия темп на живота, на новите средства на техниката у него се формира и по-друга психика, отколкото да кажем у Яворов. В изповедния тон на лириката му се чува нов съвременен ритъм. В отношенията си към хората съхранява демократизма на „Моряка“: склонен е да се сближава с работниците и да ги чувства отблизо — и като мъченици, и като борци. Намира във физическия труд красота и динамична живост, които възвисяват духа. Макар и слаб телесно, труди се наравно с другите, не търси никога за себе си по-лекото, не преминава към категорията на надзирателите. Даже когато му предлагат работа в някоя редакция, отдръпва се с отвращение — предпочита чистотата на физическия труд и своята „работническа гордост“. Дори след опасен кръвоизлив през 1937 г. не напуска физическата работа. За него е по-важно — по примера сякаш на древните пустинножители — да крепи духа, а не тялото. Предпочита въздуха на фабриката, съсъка на парата и ритмичния вой на машините пред меката мебел и канцеларската маса. Необходимо му е да е сред хората, които го обичат, да усеща силата на поривите им, болките им, пролетния лъх на мечтите им. Не щадейки себе си като физически работник и техник, Вапцаров напои и поезията си с машинно масло, с лъх на самолетен бензин и с мизансета на заводски дим.

Заедно с него творяха мнозина пролетарски поети. Те са различни по облик, обединени от обща цел. В неговата лирика личат мотиви и теми, разработвани от тях. През 30-те години Радевски написа силни, мъжествени стихове, наситени с тревога, с борческа дързост, с предчувствие за победа. У Николай Хрелков и Младен Исаев пулсира романтиката на борбата, ту баладично извисена, ту дръзновено груба и сурова. Но никой от тях не бе почувствувал машинния мирис, никой от тях не бе видял тягостното всекидневие на работника от завода. Никой от тях не бе слял като него в едно комунистическо светосъзерцание и работническо светоусещане. Те не бяха изживели като него по нов начин и новите въпроси на живота, на любовта, на труда, на мощната динамика на епохата и на човешкото битие.

Вапцаров е посещавал „литературните салони“ — сутерените и мансардите на тия творци на нова лирика — където се водят литературни спорове и битки. Той е човек от тяхната среда. Но все пак една частица различна от тях — с работническото си всекидневие, с изтомната си любов към красотата на физическия труд. Той цял е ново, неподозирано битие — едновременно и интеллигент, и трудов човек, израсъл из народа като Горки, различен от всичко познато и в националната ни, и — ще кажа смело — и в световната литература. Не случайно в поезията му заема централно място мрачният и могъщ с бетонните си стени и комини образ на завода, който не бе възсъздаден така конкретно нито от поетите на „Кузница“ („Ковачница“), нито от Маяковски, нито от когото и да било. Наистина поетите на „Кузница“ пишеха екзалтирано, че „пият вино от висока пещ“ или че земята е „прегаряща пещ“. Но това бяха по-скоро технически-космични образи, образи-мечта за ново трудово битие, отколкото непосредно работническо светоусещане. Наистина Иржи Волкер написа прекрасната си „Балада за очите на огняра“. Но това е повече болка по съдбата на работника, отколкото възвеличаване на неговия фабричен труд.

Вапцаров е нещо друго, различно, несравнимо даже с тия поети. Когато четем стиховете му за машинните зали, в които трудно се диша, когато усещаме моралната задуха на завода и вярата, която се ражда, в нас не възникват никакви асоциации за друга такава поезия, напоена също с машинен аромат, раздвижена образно от технически представи. Долавяме, че това е нов поет, възсъздал с гъст „маслен“ колорит истинската атмосфера на завода, смазващата тежест на труда, радостното, спокойното, ритмичното залюбяване на залата (и на духа) от уверения ритъм на машината. И имаме пълното основание да го поставим на онзи висок пиедестал като оригинален поет в литературата ни, който сам, „неръко-творно“ си е сътворил.

Той разшири тематиката на революционната ни литература. Неговата поезия е актуална и политически, и с новата си образност. Той сля своята душевност на работник с душевността на интеллигента, на трудовия човек изобщо, на селянина. Писа в „История“:

Ний бяхме неизвестни хора
от фабрики и канцеларии,
ний бяхме селяни, които
миришеха на лук и вкиснало,
и под мустаците увиснали
живота псувахме сърдито.

През 1941 г. написа стихотворението „Селска хроника“, подканващо към съюз със СССР. В него рисува картината на селската неволя, осъзната в кафенето, пред радиото, което разпространява и истини и лъжи. Беше му леко — преминал през работническото битие и сетивността на човека от града — да възсъздаде преживяваното от селянина, да почувствува грубата проза на живота му. Вапцаров възпя родината с нейната красота и нейната бедност. Тя е изостанала със стотици години, народът живее в „бронзовата ера“, когато другаде пулсира животът, раснат завод след завод, „бръмчат пропелери“. Има една надежда, силна като слънцето — борбата. У народа живее легендата за героичното минало, когато гората е плакала за Индже. Тая легенда времето не може да изтрие. Сирота майка е нареждала над люлката на своя син, заклевала

го е да не стане хайдутин, гледала е със сурова мъка как очите на детето бягат все в пищова на бащата. Но синът израснал и наранил сърцето ѝ. Той поел пътя на хайдутите. Минали години.

Пак майка.
И майката имала син.
Залоствала вечер вратите
и пяла му:
„Нанкай, сега сме сами,
нанкай, не ставай комита“ . . .

Той не станал комита. Бил послушен, но из село се разнесла мъква, че загинал като организатор на работниците в гората. Загинал там, където са израсли комините на гатера. От поколение на поколение се предава тая щафета на борбата. Предава се копнежът по свободата — пролет, мечтана в „здрачни сънища“.

Вапцаров е новатор и с останалите мотиви на творчеството си. Но голямо е откривателството му в усещане душата на новия човек, работника-творец, който лети със скоростта на самолета и ракетата, движи ръчката на машината, даваща ток на града, пори с мисълта си и океаните на земята, и просторите на космоса.

Леко и свободно поетът преодоля сухото, декларативното словословене на труда. Привлекателната му героична мечта се слива с реално мислене, устремено нагоре, към бъдещето:

Ще строим завод,
огромен завод,
със яки
бетонни стени!
Мъже и жени,
народ,
ще строим завод
за живота!

Той не познава „печалната измама“ на романтиците, когато обещава утрешното, контурите на новото общество, гордата радост на съзидателния труд. В преклонението му пред човека, покоряващ природата, не се чуват мелодии от някакъв временен, модерен шлагер. Това преклонение произтича от трогателната му увереност в другия, утрешния живот, там, напред, отвъд бреговете на сегашното.

Ще пееме всички,
ще пеем, когато работим,
но радостни песни,
които ще славят човека.

Дже в казармените фабрики на капитализма трудът не е бreme, не е само Молох, който изяжда жертвите си. Той е и радост, творчество, предусещане на освобождението. А бъдещият свободен труд е утрешната хуманна сила.

В навечерието на битката, в която ще загуби живота си, Вапцаровият герой мечтае:

В завода ти, Лоръ, си надзирател
и казваш: „Днеска искам триста болта!“
„Добре, Лоръ, отлично мой приятел!“
И двамата се смеете доволни.

А вънка тъй широк е небосвода! . . .
Блести небето! Въздухът блести!
И дишаш, дишаш толкова свободно!
И сам не вярваш, че това си ти.

С мечтата за труда героят побеждава болката си, духовната си признателност в навечерието на битката.

Големият литературен критик на 30-те и 40-те години Георги Бакалов призова писателите: „Изобразете героичното! Нашата епоха е изпълнена с героизъм. . . Животът е изпълнен с пролетното пробуждане, което ври и клокачи под всичките му пори. . .“ Вапцаров, който е писал често стиховете си на контролната маса в заводската зала, залюлян от могъщия ѝ шум е изживявал „измамата“, че героичния век израства от равномерния ритъм на машината, от нейната творческа мощ. Той е усещал героиката и в революционната борба, в която е участвувал, и в „простото“ си трудово дело край машините. Неговата романтика е и политически революционна, и романтика на техническата мечта, която изпраща с привет моторите „по небето синьо“. С нея той е пророк на нови пътища в нашия век, изразител на нови човешки жажди.

ХУМАНИСТЪТ

Вапцаров бе пристрастен в едно: любовта си към човека. Неговата сестра си спомня твърде характерен случай: „Доста време след разстрела аз пътувах веднъж и във влака свиреше циганин на акордеон. Аз гледах този циганин и се мъчех да си припомня где го бях виждала по-рано, когато той случайно спря погледа си на мене и изведнъж изражението на лицето му се коренно промени. Той остави акордеона и дойде при мене. Чак тогава аз познах циганина Кетето, който някога бе убил жена си и беше в ареста заедно с Бакьо, когато го бяха задържали във връзка със Соболевата акция.

— Ти си сестра на Никола Вапцаров нали? — ми каза развълнувано той. — Аз не мога да си спомня за него, без да плача. Тогава в ареста, аз, презреният циганин, не смеех да погледна чорбаджийския син Вапцаров. Беше много студено и аз треперех в скъсаните си дрехи. Кольо ми каза да отида и да легна при него, защото ако раздели завивките си, ще е студено и на него и на мене. Помислих, че ме подиграва, но той така настойчиво ме молеше, че аз се съгласих. Храната, която му носеше майка ти, приятелите му, той даваше повече на мене и аз изпращах част от нея и на моите деца. Обикнах го повече от брат, защото той се отнасяше с мене сърдечно, като с равен, а бях свикнал българите да се отнасят към мене като с куче.“ Такъв е той — готов да се раздаде на близкия, да жертвува и ум и талант за някакъв срамен, гладен и мършав скакалец като този циганин. Хуманизмът на Вапцаров извира издълбоко. Той писа и за работника, който скърби поради смъртта на Горки, и за работника, пренасящ кюмюр по 14 часа на ден, чиято гибел е неотменна. Той възхвали в „Песен за човека“ героят, който умирайки, пее на бесилото. Сякаш иска чрез него и да ни заплаши, и да ни раздруса, да ни прероди нравствено, показвайки победното величие на човека. Да, Вапцаров бе хуманист. Но неговият хуманизъм не съвпада нито с ренесансовото преклонение пред страстите на човека, нито с християнското всеопрощаване. Той бе далече от мъдростта, признаваща за справедливо приятното и за несправедливо неприятното за човека. Далече бе и от абстрактната проповед, че няма добро или лошо, че на човека трябва всичко да се прощава. Той отхвърли хуманизма, който не знае и да обича и да мрази, и чиято мъдрост е надкласова. Той сякаш пита в „Песен за човека“: Защо търпим големите несподоби? Защо умираме онеправдани? Умно е да страдаш само за една велика цел. В гърма на диспута с чувствителната дама той,

героят-разказвач, възпява нравственото величие на победилия човек, който от бесилката поздравява живота:

И тука започва развързката, значи.

Как мислиш, приятелю, ти? —

Тя, бедната дама, започна да плаче,
започна във транс да крещи:

„Ужасно! Ужасно! — разказвате
сякаш

като че там сте били!“ . . .

Какъв ти тук ужас?! —

той пеел човека. —

Това е прекрасно, нали?

Любовта към човека е преминала преди него много изпитания. Едни са търсели човешкото щастие в липсата на желание, в живот, свободен от всякакви душевни смутове, други. . . в алчността на желанието. Едни са бродели по земята като проповедници на аскетично отчуждение в царството на духа, други ожесточено, весело-лукаво са ги осмивали. Вапцаров разкъсва тоя сложен възел на предходната философска мъдрост. Той видя хуманното в класовата, комунистическата си обич към човека и в класовата, комунистическата си ненавист към него. Той стене от страданието на децата, но ги храни — както древните пророци слушателите си — с вярата на новото, красиво-историческото, нарастващото в Съветския съюз. Те не бива да са неуверени, подложени на съмнения, макар и да са днешна изкупителна жертва. Скептицизмът, моралният скептицизм е твърде неубедително и празно слово за Вапцаров. Той вярва и вдъхва своята човеколюбива вяра на другите. В хуманизма му прониква героика. Той се прекланя пред човека като горда сила, като боево съзнание. Онзи, който е станал „човек“-борец, е потресавашо възвишен. Той сякаш не виси на бесило, а стои на пиедестал. Той реди спокойно песента, своята боева песен, а палачите го гледат с поглед на безумни.

Дори и затвора

треперел позорно,

и мрака ударил на бег.

Усмихнати чули звездите отгоре

и викнали:

„Браво, човек!“

Вапцаров възпя героиката на човека. Съзнанието за реална богоборческа, прометејска сила властвува у неговите герои. Те, обикновени хора, израстват в пластичното му въображение като титани, възплъщаващи борческата природа на неговата, работническата класа.

И ето: не е ли странно, че този поет на героичното, този романтично устроен дух е и иронично-саркастичен. И то и към врагове, и към свои. Неговата изтънчена ирония изплува тук-там в „Песен за човека“ и създава необикновената гротескност на стихотворението. Тази ирония мята стрели срещу ограничената душа на дамата, която от дъното на своя тъп живот се провиква: само в моя законсервиран еснафски свят е истината! Тя се излъчва убийствено от образа на героя, когото не плаши смъртта, който пее въодушевен, усмихнат, огрян от светлината на звездите и победата си.

Вапцаров в името на човечността осмива бездушните, жестоките крепители на назадналото. Но той е безпощаден и към онези, които обича. Той бичува и тях, изправя ги на съд пред съвестта. И в това е величието на неговия хуманистичен дух. Вапцаров често внася хумор, наистина

прикрит, редуциран, в голямата социална драма. Той е усещал, че горчиво заплаща онзи, който само мечтае, и го е осмивал. Разбирал е, че идеите искат не шума на красноречието, а дела и се е провиквал срещу тяхната профанация. Разбирал е, че хората не могат понякога да излязат от детската си възраст, от своите предразсъдъци, от света на заблужденията и не им е прощавал. Осмивал е с болка, с необикновена човечност онези, които стенат, но са обвързани от равнодушието и се колебаят между мисъл и дело:

В заводите „Круп“ днес отливат гранати.
Натъпквайте здраво! — За нас са те, братя.
Те нашата кръв из полята ще пият.
Натъпквайте здраво! Милиони сме ние. . .

Във „Байер“ получили някакъв газ
от нова порода. И той е за нас.
Той нашта осаждена гръд ще разяжда,
Картината ясна. . . нали се догаждаш?

Във „Викерс“ пробиват картечни дула.
Шестотин куршума в минута — за нас!
Те наште корави глави ще пробиват.
Бъдете щастливи! Бъдете щастливи!

Тук иронията е налице. Тя е редуцирана, тя е в тъжната насмешка над равнодушието на онези, които за себе си готвят пламтящия хаос на войната, тя е в тънки вапцаровски намеци:

Натъпквайте здраво! Милиони сме ние. . .

.....
Те наште корави глави ще пробиват!
Бъдете щастливи! Бъдете щастливи!

Хуморът е бил в кръвта на Вапцаров. Караславов си спомня: „Той умееше да се шегува, да се шегува умно и с мярка. И каква закачливост, какъв хумор имаше у този висок, суховат огняр! Притиснат от страшната неумолима нужда да се трепе денонощно за парче корав хляб той няма време да напише нещо весело, нещо парливичко и хапливичко. А имаше несъмнените дарби на роден хуморист.“ Вапцаров е проявил тия си дарби в своята лирика. Те са в изрази на неговия дълбок хуманизъм, въплътен в сложно редуциран хумор. Те са в хуманистичната му преценка за хората от неговата класа, които са кротки и смирени пред гибелта като Метерлинкови герои; които извикват и симпатията, и антипатията.

Актът на историята, в който участвуват такива люде, е вече не героичен, а комичен. Те увреждат собствените си интереси. И авторът се смее и весело, и с тъга. В „Доклад“ също се сблъскват хуманистичният идеал на поета с делата на хората, неспособни на добро и зло: писателите, които „топят перото си зад девет морета“, и чиято поезия „не достига до робската мъка“. И пак в стихотворението изпъкват редуцирани гротескни моменти. Срещата на смешното и комичното с печалното и трагичното създава предпоставката за гротеска. Тя усилва пълнотата на художественото изобразяване. Своеобразно редуцираната гротескност, срещана тук-там, става „жанров израз“ на авторската преценка, на хуманизма му. Тя е ново талантливо естетическо откриване на човека и света.

С ужас и със състрадание е съзрявал поетът гибелта на трудовите хора във всекидневната битка с нищетата, в жестоката борба за парче хляб. Той е усещал трагизма на тия хора в собственото си всекидневие.

Сам е страдал от нищетата и нейното жестоко зрелище не е било някъде далече, извън неговия живот. И друго: сам се е възмогвал до стоицизма на героите, които в трагично величие, с ръста на богове загиват на бесилото („Песен за човека“).

Но този оригинален поет, певец на героичното, изобразител на смешното, редуцирано в своеобразна гротескност се отдалечава и от традиционната трагичност. Той създава свое оригинално хуманно тълкуване на трагичното. Трагизмът в класическата литература се ражда от конфликта между идеала на личността и обкръжаващата я изоставаща среда. Героят се бори за възвишеното и загива в тая борба, тъй като идеалът му още няма почва в реалното, действителното. Той напразно мятат копия срещу стария свят, напразно стене, обладан от порива на мечтата си, напразно зове. Той загива във величавата и неравна битка с неизбежното — виновен без вина. Такива условия не пораждаат трагичното в тълкуването на Вапцаров. Нима е така трагична смъртта на борците в Испания, възпаяни от него, ония, които поливат с кръв пътя към бъдещето? Нима те възбуждат у нас чувства на безизходен ужас и на състрадание, както античните и класическите герои, смазани от необходимостта. Нещо е изчезнало в действителността и поетовата мисъл следва нови ходове, намира нов израз за изказване на хуманното чрез трагична човешка драма. Тази мисъл издига човека, той израства с красотата и величието на победата си и при гибелта. Той стои над спящата сила на необходимостта.

Да, в живота съществува трагичното и голямото сърце на Вапцаров го е почувствувало. То е в нещастията на хората, в жертвите, които взима капитализмът, по-страшен от жестоките божества на античността. То е в мизерията, болестите, страданието, безработицата. То е в житейските условия, които пречат за класоосъзнаването на трудещите се.

Но със своята грандиозна борба работническата класа противостои на тази трагичност. Тя, казваше Маркс, не е трагическа класа. Тя „е в отхвърлеността си, възмущение против тази отхвърленост, възмущение, което се извиква необходимо от противоречието между човешката природа на класата и нейното жизнено положение“. Тази дълбока теоретическа мъдрост Вапцаров възприе с работническия си инстинкт. Тя преля в неговата лирика, тя стана практически негов морален и духовен живот, негова хуманност. Той намери оригиналната форма на монолог-диалог, за да изрази спонтанно това хуманно светоусещане на трагичното като героика:

Работиме много,
работим от сутрин до здрач.
Но хляба е малко,
но хляба не стига, деца.
И ваште лица
са сгърчени вече от плач,
и ваште очи
са глухи и неми —
такива големи —
мъчително тъжни очи. . . .
И в тях е стаен
ужас свиреп:
хлеб!
хлеб!
хлеб!

Послушайте, малки
послушайте, мънички мои,

така е днес,
навярно било е и вчера.
И аз, понеже нямам храна,
понеже нямам с какво,
ето на:
ще ви нахраня
със вера. —

Вярата отнема страшия камък на страданието. Тя отхвърля ужаса на трагизма. Тя твори чудеса. Тя е хумана сила.

Нека посоча още веднъж съпадението между светоусещането на скромния поет-работник и бележитата откривателска теория на марксизма. Ленин писа: „Да се раждат деца, за да ги осакатяват“. . . Така говореше един от ораторите на пироговския конгрес на лекарите 1913. Само за това? Защо не за това, че те по-добре, по-дружно, по-съзнателно, по-решително от нас да се борят против съвременните условия на живота, осакатяващи и погубващи нашето поколение. Ето тук се и заключава коренната разлика между психологията на селянина, занаятчията, интелигента, изобщо дребния буржоа и психологията на пролетария.“ Дребният буржоа, продължава Ленин, вижда и чувства, че гине, че животът става все по-труден, борбата за съществуване все по-безпощадна, неговото положение и на семейството му по-безизходно. Факт безспорен. И дребният буржоа протестира.

„Но как протестира?

Той протестира като представител на класа, безнадеждно гинеща, отчаян в своето бъдеще, изплашен и страхлив.

Съзнателният работник е безкрайно далече от тази гледна точка. Той не дава да му затъмнят съзнанието подобни вопли, колкото те и да са искрени и прочувствени.“ Така издига високо глава и поетът-работник, изпълнен с ужас и състрадание, чужд на любителите на красиви фрази и на хората, колебаещи се между мисъл и дело.

Той долови цялата жестокоост на живота на трудовите хора. Видя люде, в чиито очи плува ужас от трагичното им всекидневие и люде, които падат с достойнство, но все пак — падат.

Живот ли бе — да го опишеш?
Живот ли бе — да го разровиш?
Разровиш ли го — ще мирише
и ще горчи като отрова.

Той видя откритото, негримираното лице на епохата:

Машини,
стомана,
машини
и масло, и пара,
и смрад.

В небето — бетонни комини,
в бордеите — призречен глад.

Неговото човечно сърце се е свивало от болка, от вик на ужас, от ридане. Но той не посипва с анемонии гробовете на загиналите, а издига паметници на борци над тях. Той стои срещу жестокия трагизъм на живота като гладиатор — с обнажен меч. Той усети реалната хуманна сила, която, като повежда хората напред, иска да ги извади от бордеите и да ги

вост и на общия живот на класата. Той напипва и борческата добродетел. работническото благородство и несъстоятелността. И в тия зигзаги класово-историческото прераства в общочовешкото, а общочовешкото се усеща като природа и на класата му. Неговият герой не израства само с два образа: като Прометей, окован на скалата, ръфан от орела, страдащ с разкъсани меса, и като Прометей, размахал гордо факела, понесъл огъня на свободата, с разлени къдри и поглед, устремен напред. Той е и величав, извисен, и вътрешно сложен, реален, противоречив.

Поетът иска да обхване целия сложен душевен комплекс на новия човек. Той се стреми и към познание идейно-историческо, и към познание конкретно-психологическо. Той разбира човешките, психологическите закони, търси непознати тайни на живота, конкретно богатство от чувства и мечти. Това изискване е предявявал и към други. Иска писателят да не изучава сухо политическите лозунги, а да ги усеща „сърцето си“ и така да бъде в авангарда на живота. В един доклад пише: „Нещастieto беше, че ние казахме репликите винаги с политически суфльор. А народецът — простият народец, хлебарският работник, гладният земеделец, дребният чиновник не почувствува нашето съществуване и оттам не почувствува и борбата“. Какъв широк кръговрат: от идеалните пориви, от философската героика до простите истини на всекидневието.

Поетът сякаш се отдръпва от позата на мечтателя и идеалиста, за да се приближи до земната природа на човека. След като е плувал с очи в небето на възторга, той вперва поглед пред себе си, на земята.

В испанските стихотворения, възпяващи патоса на борбата и мечтата по бъдещето, струи този силен „земен“ магнетизъм. Жената изповядва искрената си болка, като ревнува любимия даже от революцията:

Аз ревнувам, Фернандес,
мразя даже тази дума
„свобода“, която днес
те увлече тъй безумно.

Може би си прав, нали?
Може би си прав, любими!
Ала мене ме боли
и тежи ми, и тежи ми

тая страшна пустота
легнала във нашта стая.
Хлопна пътната врата. —
Няма да се върнеш. Зная.

Поетът е позволил на героинята си в тихото, страшното, мълчаливо страдание грях като „отричане от революцията“. Не по класов усет се отрича тя, а по велика човешка правда.

В поезията му изпъква рязко един образ: животът. В него са великото и смешното, грозното и възвишеното. Към него поетът се обръща непрекъснато:

Да знаеш ти живота как обичам?
И колко мразя
 празните
 химери. . .

Или:

Да кажем, сега ми окачат
въжето
и питат:
„Как, искаш ли час да живееш?“

Веднага ще кресна:

„Свалете!

Свалете!

По-скоро свалете
въжето, злодеи!“

За него — Живота —
направил бих всичко. —

Летял бих
със пробна машина в небето,
бих влезнал във взривна
ракета, самичък
бих търсил
в простора
далечна
планета.

Любовта към човека, човека от живота, от действителността е ядро на Вапцаровия хуманизъм. Тя е слънцето, около което размерено се носи неговата мисъл, прърха криле мечтата на неговото вдъхновение.

*

От хуманното отношение към малкия, слабия, „случаен“ човек той стига до диалектиката на чувствата и у борците, у хората-герои и титани. И в героичния патос се усеща драмата на всекидневието. Смирненски е по-монолитен от него и по-цялостно идеализира. Той извайва сякаш от бронз фигурите на героите си. Той улавя сложната противоречивост на протичащия живот повече в прозата си. Там е и хуманно-снизходителен и весело-забавен при осмиване на човека и човешкото. Там показва усещането си за добро и зло в единната човешка природа, докато в лириката си по ботевски утвърждава подвига. Вапцаров също излиза от ботевската монолитност, но е по-сложен и повече вътрешно драматичен, психологически противоречив. Той е понесъл сякаш влиянието на Яворов с неговата вътрешна сложност и драматичност, макар че вече е толкова далече от учителя си.

Вапцаров създаде свой стихотворен жанр, доста различен от жанра на творците както от миналото, така и от неговото време. В лириката преди него намираме обособени: а) жанра на сериозната лирика, обективизирана изповед на едно лично емоционално и интелектуално изживяване; б) жанра на хумористичната лирика като напълно отделен и самостоеен жанр. У Дебелянов например тези два жанра са съвсем ясно разграничени. Той пише своите лирично-изповедни творби, елегите си и наред с тях весели, хумористични стихове. Така пише и Смирненски. Вапцаров сля в едно сложно единство сериозното и смехотворното (доста редуцирано), интимно-непосредното, лирично-задушевното с памфлетно-критичното, наситено с ирония. Лириката му ни напомня само отчасти предходни жанрове. Например класическата лирично-приповдигната риторична реч на Вазов от „Епопея на забравените“. Но Вапцаров е много далече и от нея. У него, както у никого друго, се примесват героичното с една сложна, весело-насмешлива, сериозно-комична, житейски-повседневна атмосфера („Песен за човека“). Вместо исторически образи и сравнения като Вазов Вапцаров въвежда в лириката си съвременна градска лексика, работнически жаргон. Чрез тях той успява да възстанови цялостно протичащото в момента. Като че ли новото, титаническото и грубо реалното се срещат. Като че бурен уличен живот се втурва в тихата обител на

поезията и разбива всичко там. Авторът събира такива крайности, които никога преди него не са влизали в съприкосновение: романтика и груба проза, полет на мечтата, изискваща хиперболична образност и здраво вплитане на героя в суровостта на делничното. Ето как изглежда образът на възбудата, предизвикана от пролетта:

Онез, които някога са
 порили
 земята, пърхаха като коне...

 От пап-машината изпсува
 някой грубо.
 Едно момиче весело запе.
 Един младеж го стрелна
 с поглед влюбен
 и то порумене.

Сякаш поетът, който така силно чувства идеалното — трогателната разнеженост на пролетта — не желае да се отдели от грубата проза на действителността.

Лирическият жанр на Вапцаров има всякога фабулен характер: авторът разказва. И с това също чупи нормите на традиционния лирически жанр. Той създава нарочна многостилност, искайки сякаш да се приближи до пъстрия карнавал на живота. Лирически полет и епическо повествование, трагично и героично величие и комична гротескност се сливат и създават безкрайно богатство на контекста. В нежния полет на чувството („Пролет в завода“) се примесва суровата, отрезвяващата проза: „От пап машината изпсува някой грубо“. Такъв жанр на смесени стилове — възвишен и низък — на прозаизиране на речта след лирични моменти, на призивност и обикновено фамилиарничене с читателя поезията ни не познава. Онова, което само бе подсказано в многогласовата поетическа структура на Гео Милевата лирика („Септември“), бе доведено от Вапцаров до край. И то в оригинална форма, с непознат до тогава за поезията ни работнически жаргон. Големият хуманист почувствува отблизо чуждите души. Той усети тяхната реч, тяхната мисловност. Той разбра илюзиите и химерите им и, преминавайки всякакви прегради, стигна до нова оригинална поетика, подготвена от многолюдния колектив, от хората из фабриките, на събранията и улицата (Забележете къде е местодействието на разказваните от него случки: на улицата, пред киното („Кино“), в завода („Пролет в завода“), в затвора („Песен за човека“), и т. н.). В неговата поетика нахлу всичко онова, което улицата и людският колектив носят като лексика и като психологическа реакция. Колко често се смеят вдъхновени полети на чувството с „дразнеща“, провокираща и прозаизираща чувството реч, идваща сякаш от пъстрото многолюдие на площада.

Не! Неуместно!
Р е с т о! — Н е с т р у в а!

Стиховете си Вапцаров писа в диалогизирана реч. В тях се втурват гласовете на живота — многосложни, интонационно нееднакви. Но в тази пъстра, площадна реч пулсира голямото човешко сърце, долавя се художествената доминанта на мечтата и на революционния копнеж. Тъкмо в тия словесни и ритмични облици, които снижават и приземяват героя чрез гротеската и редуцирания смях, се вливат героично величавата мисъл и обичта на Вапцаров към човека. В тях се виждат стойката

и жестът на хуманиста. В тънката, очарователна или груба ирония се въткат любов, вяра, романтична мечта. Това е противоречие, каквото ми се струва и самата личност на поета. Не е ли странно, че този човек с крехко здраве, с детска непосредност, слаб, сух и с женствена благородност на жестовете създаде такава героична поезия, обхващала издълбоко вдъхновените революционни пориви на човечеството.

ИНТЕЛИГЕНТЪТ

Като казвам интелigent, разбирам близостта до оная прослойка, която чрез образованието се е издигнала над останалата част от народа. Макар и класово диференцирана, тя притежава общо качество: обладател е на знание и култура. Работникът революционер, хуманистът комунист Вапцаров бе и интелigent. Не само по знание, а и по светоусещане. Той е измежду най-културните писатели от 30-те години. Културата му не е систематизирано школко знание. Тя е усвояване на онова, което издига човека и твореца като откровение, като истина, открита аналитично. Той познава добре руската литература, Пушкин и Лермонтов. Знае наизуст части от „Евгени Онегин“, „Медният конник“, „Демон“. Той се приближава упорито до големи представители на Запада, поети като Байрон, Гьоте и Хайне, романисти като Балзак, Флобер и Стендал. Тези писатели — по негово признание — го учат да разобличава злото, да осъмва с тревожната мисъл за човека, обречен на борба за парче хляб. Особено силно е обичал Горки. Горки хуманистът е обайвал сърцето му. В жизнения подвиг на великия скитник по руската земя е улавял нещо близко, напомнящо му неговата биография и съдба. Обиква хората като Горки. Вярва, че дири активната, богоборческата сила като Горки. Изповядва: „Ех, да можех да възпявам като Яворов и с такава любов да пиша за човека като Максим Горки, нищо друго не ми трябва.“

Яворов често споменава. При все че обича Ботев, грабнат от бунтовния му дух, при все че препрочита Дебелянов, възхитен от искрената му поетическа преживелица, при все че се прекланя пред малките разкази на Елин Пелин и „Старопланински легенди“ на Йовков, негов бог е Яворов. Той го защитава от всяко кощунство, пленен от сърцеведческата му сила, от дълбочината на чувството му, от драматизма на душевния му живот. В спомените си Райна Вапцарова разказва за негово тълкуване на сложността на чувството у Яворов (стихотворението „Край огнището“): „Слушай, вуйне, как хубаво го е предал Яворчето. Където е за наивност, предал е прелестната наивност на детето, където е за безкрайна тъга, предал е тъгата на майката, а където е за скрита болка, предал е грубоватата скрита болка на бащата.“ В предпочитанията си интелigentът Вапцаров дири висшите въплъщения на изкуството. Отрано, преди да е създателен комунист, се увлича от драмата. Ибсен — с „Народен враг“ и „Нора“ — ето стълбовете на тия увлечения. В театъра е влизал като в храм — с трепет и възторг. Търси и своето осъществяване на сцената — ту като артист, ту като режисьор. Причината за тая любов към драмата трябва да дирим издълбоко. Тя е и лична повеля на един богат, сложен натурел, който усеща съкровените тайни на жанра. Тя е и социална повеля на времето — динамично, наситено с драматични експлозии.

Драмата е твърде мисловен, твърде философски жанр. Това несъмнено му е допадало. В драмата има много борба, острота на конфликти — тя е най-прекия път към истината за човешкото. И това го е привличало, него, поета, който усеща като малки драми лирическите си състоя-

ния. В нея той търси средства за поезията: диалог и монолог, пряка реч, разказ за събития от участващо в тях лице, полемично слово, хипербола и антитеза на противостоящи сили. Например той персонифицира живота и се вижда в драматична разпра с него.

Ние сплетохме здраво ръце,
с тебе се счепкахме здраво.
Кръв капе от мойто сърце,
грохнал си ти. Тогава? —
Един ще бъде повален,
един ще бъде победен —
и победения си ти.

Не вярваш ли? Не те е страх?
Но аз пресметнах всеки ход,
и ти ще бъдеш победен,
разкапан, озлобен живот.

Той е в интимен разговор и с пролетта. И пак — диалогизирана реч.

Харесва драмата и за друго — за призивната ѝ сила. Призивността е в самата му кръв, в цялостната му личност. Пише с възторг за Маяковски, тъкмо за борческия, драматично призивен патос на творчеството му. „Наглед уж дребна тема, а той я претворява така майсторски, че тя се обръща изведнъж в значителен обществен факт. Няма събитие или обществена проява, които да не са намерили отражение в неговото творчество. И всичко е дадено образно. С точни думи, с остър епитет и с мъжествен ритъм. Да пишеш поезия за Маяковски значи да участвуваш активно в преустройството на живота. От неговите стихове лъха бодрост, чуваш развълнувания глас на човека, който ненавижда равнодушието и пасивността и зове за творчески подвиг.“ В призивността е вътрешната сложна активност на драмата. И Вапцаров е разбрал това.

Най-сетне в драматичното творчество е търсил и аналитично отношение към живота, възможност да се разложи душата на човека и да се изследва в движение, в различните ѝ съставки. Негов любим автор е Ибсен. Този суров син на севера с властна осанка, с глас на проповедник го привлича неотразимо — даже понякога повече от Горки. У него открива анализатора на малкото, на онова, което е на повърхността и което крие в дълбочина голяма човешка драма.

В драматургичната си творба „Когато вълната бучи“ си служи предимно с Ибсенова техника: нещо останало в миналото, което сега се разразява в гибелен за героите конфликт; символност и в поведението на характерите, и в речта им. Героите говорят сякаш в два плана: за това, което е, и за другото — което мислят и предполагат. Те се блъскат между реалността и мечтата:

„Лилия. Андрей, аз треперя и се радвам. . . Знаеш ли? Сега ти ще промениш всичко. Ти за това си дошъл, нали? . . . Да промениш всичко. Да направиш в този дом да бъде по-топло. . . Аз съм слаба, Андрей; какво съм аз? Аз дори не виждам какво трябва да се промени, освен онова, което се отнася до любовта ми, освен онази преграда между мене и мама, която чувствавам благодарение на женската си интуиция. А ти си силен, Андрей, ти ще преобразиш нетърпимото, ти ще разрушиш преградата. . .

А н д р е й . Да разруша преградите? Хъмм. . . би било много хубаво. Но преградите крепят най-богатият човек в града — председател на дружеството, главният акционер във фабриката. Едва ли ще бъде лесно да се бори човек сам. Каква полза да бъде Стокман, когато мръсотията на Мелтая ще останат. Но мене ме боли. . . боли. . . Гост съм и пак боли. . . “

Разбира се, в тази реч има евтина екзалтираност, има сантименталност и наивен патос. Но авторът е дирил не прекрасни думи, провъзгласяващи идеали, а сурова правда, остри конфликти, социални стълкновения, за да бъде суров и безпощаден като своя учител. Първият критик на тази драма Георги Караславов, прочел я в ръкопис през 1936 г., разказва:

„Казах му, че пиесата му е твърде „интелигентска“ и макар работническият колектив да е предаден вярно и с познаване, не е характерен за развитието на действието — той е само като „катализатор“. Вапцаров слушаше и мълчеше. По лицето му не трепваше нито едно мускулче. Главният герой според мен е един ибсеновски интелигент, само че „класосъзнат“. Вапцаров и на това не възрази. Цялата атмосфера в пиесата е ибсеновска. Ибсеновските навеи на места са твърде силни. От разговори за някои Ибсенови пиеси разбрах, че моя събеседник знае наизуст цели пасажки. Говорихме за обществения заряд в „Народен враг“, за драматическата сила на „Бранд“, за психологическите тънкости на „Дивата патица.“ Вапцаров каза, че той чете с увлечение Ибсен, но че негов любим писател е Максим Горки.

Но защо тогава той не дава героите си по горкиевски, а по ибсеновски?

Вапцаров отговори — може би защото Ибсен е по-голям майстор на сценичните ефекти, може би защото Горки е много по-дълбок и поради това и по-труден, а може би — Вапцаров се засмя — защото у мене има твърде много интелигентско, индивидуалистическо.“

Наистина — откровено, вапцаровско признание. Сериозният автор, вгълбеният в своите незнания за другите работнически чувства и мисли, сдържаният, разсъдлив, логичен и прозорлив поет подхвърля мимоходом: „У мене има твърде много интелигентско, индивидуалистическо“. Той извървя пътя до хуманистичното водувешествие на велик пролетарски писател, без да загуби допира си до световната култура, без да отхвърля своя „интелигентски индивидуализъм“. Той е разбирал, че ще създаде много, когато много почувствува в чуждия художествен опит. „Индивидуализмът“ му се е коренял в неговата духовна потребност да общува с великото в културата, с проницателни художници, които умеят да раздрусат читателя и да го принудят да се вгледа тревожно в себе си и в обществото. Творци, чиито естетически постижения и ефекти са не по-малко значителни от моралната им сила и не по-малко съблазнителни от проповедите на нравствената им съвест.

Поетът, който така непосредно се слива с колектива, който се изравнява с другите като част от тях, е тежнел към по-богата и по-оригинална култура. Той е усещал, че ще изгуби изкуството си, ако не укрепва в себе си „интелигента“, т. е. търсача на духовни ценности. Неговата творческа мисъл, взела висок полет, е искала да овладее и техниката на висшия пилотаж. Забележете какви са били неговите творчески предпочитания към съвременниците му у нас. Той харесва освен Радевски и Хрелков, още и поети като Ламар и Марангозов, които търсят оригинална изява във формата и не са поласкани от традицията на вече създаденото.

Осъзнал значението на художественото богатство и културата, той сам става съдник и ценител. Един от участниците в македонския литературен кръжок си спомня: „Ние бяхме очаровани от неговото тънко чувство към художествените произведения. Ясно ни стана, че от Кольо има какво да се „ограби“, както ние се изразявахме, че с тоя прекрасен човек може да се работи и да се напредва не на шега. Той стоеше високо над нас по тия въпроси (к. м.). Той насочваше как да се гледа сюжетът, как да се осмисля и изживява, как да се предава образът, за да се „хваща“ читателя, да го заразява, да го вълнува. От тоя пръв опит в кръжока ние разбрахме, че трябва сериозно да се работи над стиха, над техниката, че образите трябва да се избистрят и обмислят внимателно, да се обработват вътрешно, видяхме как трябва да се строи композицията, как да се споява стихотворението, как то трябва да тече, а не само да има логическа последователност. Вапцаров държеше много за оригиналността в творчеството, изискваше от всеки член на кръжока да си изработи свой стил в работата, да има своя физиономия. Той бе решителен враг на шаблона и рутината“ (Михаил Сматракалев — Ангел Жаров).

В своите творчески търсения поетът изпревари съвременната си марксистическа критика. За нея, робуваща все още на троглодитски схващания за художествената форма, почти не съществуваха проблемите на стиха и езика като израз на социална позиция, като бит и политическо съзнание. Художествената форма тя третираше в някакъв общ, отвлечен, „цялостен“ план и бе твърде далече от онова структурно познание на психологията и речта, което интересува Вапцаров.

В една статия, печатана във в. „Литературен критик“ (бр. 6 от 12 май 1942 г.), той пише: „В повечето случаи ние караме простия селянин да говори така, както ние говорим, напук на бита му, напук на неговата среда. В повечето случаи нашите герои по един и същи начин проумяват човешката истина, по един и същи начин избират своя път. В повечето случаи нашите герои са или съвсем бели или съвсем черни. Мургавите герои у нас рядко се срещат.“ И той съзнателно се стреми да типизира своите герои чрез индивидуализиране — от побледнялата, крещяща от ужас „дама“ до пеещия на бесилото герой, бивш криминален затворник. Той рисува физически портрети, предава неповторими душевни преживявания, намира характерно в реч и психика. В творчеството му като че ли се влива една богата интернационална традиция от Горки, с неговата емоционално приповдигната, пластична реч до памфлетното слово на Бернард Шоу и парадокса на Оскар Уайлд. Разбира се, за пряко влияние на тези автори не може да се говори, но може да става дума за традиция в по-общ смисъл. Традиция във възприемане и доразвиване на сложни и оригинални поетични обобщения на словото. Той е груб в изрази като „Аз троснато гледах“, „Изстинах и казах с омраза“, „Аз, куче, те учех да бъдеш конкретен“. Те имат обаче своята разумност и в болката и омразата му, и в много предходни похвати на евфемизъм. Той си служи с хиперболатата в духа на Горкиевата романтична традиция:

Ще снемем ние слънцето при нас.

Прибягва до символа:

Животът потиска с чугунени лапи

Или:

Денят разгонва с слънчев щик
стадата черни на нощта.

Служи си свободно и с парадокса:

През ковчежните дъски
те ръцете си протягат (убитите в гражданската война в Испания)

Или:

Но там в разкривените,
в сините устни (на обесения)
напирала пак песента.

Той нерядко е памфлетно остър и злободневен. Умее по своему да огрубява, да рецептира и подрежда на своя работнически поетически „лад“ установени в световната класика похвати.

Той пише: „В стиховете сме сухи и декларативни, в стиховете сме небрежни към римата и ритъма, съзвучието, образите и въобще към всичко, което изисква повече труд и умение. И хората малко ни вярват. Произведенията ни може да бликат от прекрасни идеи, от трогателна човечност, но те ще бъдат само полезна публицистика, ако не овладеем майсторлъка да вълнуваме сърцата на хората.“ И той се стреми към това. Умело съчетава красотата и безобразието, съзнателно реформира стария, традиционния лирически жанр. Търси, търси смело и непрекъснато. Караславов си спомня колко сухи са били първите му творби, от 1936 година. Но Вапцаров овладя вътрешните закони на онзи стих, който заживява у него в нови, непознати форми, събира в едно романтиката и сатирата, сближава далечното и разединеното: мечтата и копнежа със суровата, оттласкващата проза на действителността.

В статията си за поемата на Марангозов „На повратки в село“ отбелязва:

„Онова, което най-много радва в поемата на Марангозов, е простотата в изразните средства. Затова на повечето места стихът му звучи сърдечно. . . Тази простота не идва от външната форма на езика, който много прилича на диалекта, а от това, че по чувство Марангозов е успял да проникне в душата на героите си. Той познава мъката им по нещо несполучено — мъката по загиналото еснафство, познава техния морал, незасегнат от „танца хорсей“, а от нещо по-страшно, нещо, което лежи като че извън техните възможности“ (в. „Литературен критик“). Това познаване на героите, на битовата обстановка, на „въздуха“, който дишат, допринася за художествената простота и у него. Но той е усещал как се борят новите му, съвременните поетически открития с рутината и елементарната традиционност. Вслушвал се е в своя дълбоко вътрешен ропот срещу старото. И не отстъпва от революционната, от работническата си позиция. Той написа три стихотворения, посветени на въпросите на изкуството. В „Кино“ отрече остро лъжеизкуството, което заблуждава, което трови съзнанието с нереални, фалшиви образи: щастливи герои, нега на чувствена любов и луксозни лимузини:

Къде е тука нашата съдба?
Къде е драмата?
Къде съм аз? Кажете?
В гърдите ни опрян е за стрелба
на времето барутно пистолета. . .

В „Рибарски живот“ иронизира идиличната литература, която вижда красотата и романтиката на морето, луната, седефените нощи, звездите, а не забелязва грижите и мизерния живот. В стихотворението „Ботев“

спори с поезията, която възпява звездите и небето, спомня си за вълка, който дебне в скалите и забравя за мъката, за теглото, за черните кърви. Интелигентът, индивидуалистът се приближава до работника и хуманиста и се слива с тях.

Да, Вапцаров сля в едно светоусещането на трудовия човек, на хуманиста и интелигента. Той е от класата на тези нови творци, които като Горки имат дарбата за ново оригинално прозрение, но които не жертвуват работническото, комунистическото си светоусещане за това на интелигента и на вечно недоволния и търсещ дух на художника. Той се отнася към своя дар не като към неизменна „природа“, а като към залогба, която изисква усъвършенствуване. Интелигентът и мислителят помагат на работника и революционера, който мисли за моралното въздействие на своята поезия, чужд на художническия обективизъм, на „нецелесъобразното“ изкуство, което някога Кант издигна в императив и цяла естетика през две столетия утвърди като норма.

*

Животът бе за Вапцаров арена на гигантска борба, в която се чупят воли, загиват герои във величие и трагика, на която се чува размах на криле, издигащи духа към светлите лъчи на бъдещето. А изкуството за него бе старт към открития: за динамиката на епохата, за новото мирогледно единство на техническа мисъл и революционна мечта. Възторжено, патетично, трезво и сурово поетът създаде своя нов поетичен свят така дълбок и съвременен, както не бе света на който и да било от неговите съвременници. Той бе скроен по една голяма мярка.